

„SEMMIT RÓLUNK NÉLKÜLÜNK”

Újbaloldali társadalmi mozgalmak
Magyarországon és a világban

Bartha Eszter
ELTE BTK

Antal Attila [szerk.]: *Mozgalmi társadalom*.
Budapest, Noran Libro Kiadó, 2018, 314 p.

Miközben a társadalmi mozgalmak (TM) kutatása külön diszciplínává fejlődött Nyugaton, Magyarországon kevés kísérlet történt a „mozgalmi társadalom” tudományos megalapozására, annak feltérképezésére, melyek azok a hazánkra is jellemző kelet-közép-európai jellegzetességek, amelyek eltérő dinamikájú és mozgósító erejű társadalmi mozgalmakat eredményeznek Keleten és Nyugaton. A baloldali kötődésű mozgalmak szisztematikus vizsgálata pedig – néhány kivételtől eltekintve¹ – különösen ritkán kap megfelelő tudományos fórumot. Ahogyan a kötet szerkesztője, Antal Attila írja, a *Mozgalmi társadalom* közvetlen előzménye *A civilek hatalma. A politika tér visszafoglalása* c. kötet,² amely már címében jelzi azt a válságjelenséget, amely életre hívta a TM-et: nevezetesen azt, hogy a politika és a politikai elit elszakadt a választóktól, és a klasszikus demokratikus intézmények súlyos legitimációs problémákkal küzdenek. „A köztes politika (meso-politics) az a szerves közeg a nyugati társadalmakban, ami összeköti az alapszintet, a civil társadalmat a nagypolitikával (macro-politics), az állam, a kormány és a pártok világával. Ez a politikai köztér a társadalom dinamikájának, a társadalmi mozgalmak kibontakozásának a színtere. Nyugaton a középszinten, a köztes politikában a társadalmi párbeszéd egész rendszere kiépült”³ – írja a kötet bevezető tanulmányában Ágh Attila. A politikának ez a mezo-szintje a TM színtere, amelynek célja a közélet „visszahódítása” a méltatlannak vagy egyszerűen megbízhatatlannak bizonyuló politikai elitől, a politikai szféra demokratizálása és egy közösségi alapú párbeszédre való felszólítás. Hangsúlyos szerepet kap itt a közösségi elem, hiszen éppen arról van szó, hogy a TM közösségi alapú politizálást ígér vagy nyújt a „nagypolitikából” kiábrándult, a társadalomban elidegenedett választópolgárnak, aki egy közösség tagjaként nemcsak lehetőséget, hanem iránytűt is kap egy demokratikusabb közéletben való részvételhez.

A klasszikus liberális demokrácia válságáról sokat és sokan írtak már, elegendő, ha csak a „trumpizmus” jelenségének kritikai értelmiségi visszhangjaira gondolunk. A *Mozgalmi társadalom* azonban – amellett, hogy ismert kérdéseket is felvet – eredeti módon keresi a választ többek között arra a kérdésre, hogy hogyan konceptualizálható a nyugatival szemben a kelet-közép-európai (és benne a magyar) tapasztalat, milyen *longue durée* társadalmi-politikai folyamatok állnak a régióban is kiépülő „posztdemokráciák” mögött, és hogyan próbálják meg baloldali társadalmi mozgalmak visszahódítani – vagy inkább meghódítani – a kiüresedett demokráciával együtt visszahúzódó közösségi politikai élet színtereit. Miközben Nyugaton is meginogni látszanak a klasszikus liberális demokrácia intézményei (a politikai nyilvánosság refeudalizációjára, a politikai kommunikáció elszakadására az állampolgároktól Habermas nagyon korán felhívta a figyelmet), és felkapott téma lett a jobboldali populizmus előretörése szerte a világban, a kelet-közép-európai régióban – történelmi okok miatt – a klasszikus liberalizmus soha nem tudott hosszú távra berendezkedni, mint ahogyan a nyugati értelemben vett liberális polgárság is történetileg gyenge és zömében idegen etnikumú csoport maradt. A rendszerváltás után ez a polgárosodás megint csak nem a klasszikus nyugati úton haladt; miközben Nyugaton a társadalom kétharmadát sorolják a középosztályhoz, a régióban – és hazánkban is – a „többszörösen félbemaradt modernizáció”, ahogyan Ágh Attila írja, csak egyharmad társadalmat, alul kiszélesedő, „körte alakú” társadalmi rendszert produkált.⁴ Ágh Attila „felülről építkező demokratizálásról” beszél; ha azonban a társadalmi struktúra oldaláról közelítjük meg ezt a kérdést, akkor érdemes utalni arra, hogy a rendszerváltás aránytalanul sok „vesztést” produkált; ráadásul a kádári középosztály korántsem rendelkezett olyan tartalékokkal, mint a nyugati középrétegek, és ezért a „lecsúszást” is sokkal fájdalmasabban élte meg, hiszen az út sokszor a tartós munkanélküliséghez és az ezzel járó – akár „kispolgári” – egzisztencia elvesztéséhez vezetett. A rendszerváltásban való csalódottságot és annak társadalmi okait többen dokumentálták – e folyamatokat itt most nem részletezhetem.⁵ Ez a csalódottság azonban akkor is megágyazhatott a klasszikus liberális demokrácia értékeiből való kiábrándulásnak, ha a demokratikus intézmények komolyabb történeti múltra tekinthettek volna vissza – amit a régióban a két világháború között csak az egykori Csehszlovákiáról lehetett elmondani. Ahogyan Ágh Attila a torlódott struktúrákról megállapítja: „...míg Nyugaton a rendszerváltás kezdetén már kiteljesedett mozgalmi társadalmak voltak, amelyekben a társadalmi mozgalmak a politikai élet szerves részét képezték, vagyis »konvencionálissá« váltak, addig nálunk a mozgalmak a kezdeti lendület után marginális, kivételes jelenségek maradtak. Az időnként, ciklikusan fellángoló proteszt mozgalmak a »normális« működés súlyos zavarait, a társadalom végső elkeseredettségét és mély sérelmeit jelezték.”⁶ A tanulmány a generációs szakadékokra is felhívja a figyelmet; a mai magyarországi fiatalokat nemcsak hogy a

„hagyományos” nagy vagy középpártok nem tudják megszólítani, de sokszor tények helyett csak előítéleteket ismernek/ismerünk a rendszerváltás után született és felnőtt generációkról.

Gagyí Ágnes egy elméletileg kidolgozott tanulmányban ismerteti a nyugati mozgalomkutatás nagy paradigmáit, és elemzésébe beleépíti a posztkoloniális és dekoloniális kritika, illetve a világrendszer-kutatás kritikai hagyományát, amely élesen bírálja a nyugati modellek általános alkalmazhatóságát, és megkísérli globális történeti perspektívába helyezni és értelmezni a periféria és a félperiféria társadalmi formáit és politikai mozgalmait – valamint az önálló politikai cselekvés objektív akadályait. Gagyi felhívja a figyelmet arra, amit más összefüggésben Ferge Zsuzsa is megállapít: a magyar középosztály nemcsak fogyasztásában és értékeiben tér el a nyugati modelltől, hanem általában az állami újraelosztásnál is megkísérli az alsóbb osztályok kárára érvényesíteni a saját érdekeit, ezáltal nemcsak az egyenlőtlen fejlődés dinamikáját konzerválja, hanem fenntartja az ún. utolérő fejlődés mítoszát és illúzióját – amennyiben azért küzd, hogy utolérje a fejlett kapitalista országok középosztályainak élet- és fogyasztási színvonalát. Gagyi írása színvonalas kritikája a modernizációs tézisnek, és a TM-kutatás példáján mutatja be a (Nyugat-)Európa-centrikus gondolkodás korlátait, illetve adja az utóbbinak átfogó bírálatát.

A kötetet szerkesztő Antal Attila történeti perspektívában mutatja be a demokratikus és antidemokratikus fejlődés dinamikáját, valamint felvázolja azt a társadalmi háttérrel, amely Nyugaton elvezetett a liberális demokrácia válságához és az ún. poszt-demokrácia (Colin Crouch) kialakulásához. A szerző úgy látja, hogy mind a konzervatívok, mind a szociáldemokraták érzéketlennek mutatkoztak a neoliberális konszenzus által megteremtett új gazdasági-anyagi egyenlőtlenségek iránt, amely az érintett „kisemberekből” kiváltott egy elitellenes dühöt és a politikai antagonizmusok leegyszerűsítő magyarázatai iránti fogékonyságot. „A posztpolitikai megközelítés ugyanakkor ahhoz vezet, hogy a gyűlölet kegyetlen kifejezőmódhoz jut, amelynek az addig depolitizált politikai szférába való belépése után nem marad más, mint a morálisan, kulturálisan túlfűtött, igen gyakran militáns beszédmód, ahol a politikai ellenfelek ellenségekké válnak, akiket el kell pusztítani.”⁷ Ez már elvezet minket ahhoz a tézishoz, hogy a populizmus egyfajta diszkurzív keretben értelmezhető, „amely azt mondja, hogy a népszuverenitást egy korrumpált elit birtokolja, és a megoldás nem más, mint az arra érdemes többség politikai mobilizációja [...] Ez hozzásegít bennünket ahhoz, hogy a populista mobilizációt egyfajta stratégiai jelentéskonstruáló eszközként fogjuk fel, amit a társadalmi mozgalmakat megszervező politikai »vállalkozók« a tömegtámogatás elnyerésére használnak fel. Végére is ez az ellenségképző diskurzus az a közös pont, ami mind a populizmusban, mind egyes társadalmi mozgalmakban megfigyelhető.”⁸ Antal Attila ebben az összefüggésben beszél az állampolgári identitás átpolitizálásáról: „...ha a mozgalom elvárja bizonyos identitás túlreprezentálását a hierarchiából,

akkor az egyén ennek megfelelően előtérbe fogja azt helyezni.”⁹ A populizmus tehát sokkal inkább egy identitás keret, semmint ideológia – „a demokráciára való veszélyességét főként az dönti el, hogy milyen politikai keretrendszer jelenik meg populista köntösben”.¹⁰ A szerző – miután elhelyezte a populizmust a nemzetközi szakirodalomban – arra a következtetésre jut, hogy a demokrácia továbbfejlesztésének letéteményese a transznacionális populizmus lehet, amely paradigmaváltást jelentene a populizmusok történetében, és olyan identitással ruházná fel az állampolgárt, amely ellenáll a rasszizmus, xenofóbia, kulturális esszencializmus és általában a gyűlöletbeszéd „sötét” oldalának.

A kötet második részében kerül sor az egyes esettanulmányok bemutatására: Latin-Amerika és Kelet-Közép-Európa összehasonlítása (Bakó András), a magyar szakszervezeti mozgalom (Pásztóy András), a Magyar Kétfarkú Kutya Párt (Oross Dániel – Farkas Eszter – Papp Réka Kinga), A Város Mindenkié csoport (Misetics Bálint), a Hallgatói Hálózat (Éber Már Áron), a Momentum (Tóth András) és a 2017. tavaszi politikai tiltakozások (Benedek István). E helyütt nem kerülhet sor valamennyi tanulmány bemutatására – én Bakó András és Tóth András munkáját választottam, amelyek elméletileg is érdekes kísérletek egy lehetséges baloldali populizmus lehetőségeinek és korlátainak a felvázolására a régióban.

Bakó András sok tekintetben folytatja Antal Attila gondolatmenetét. Megállapít egy fontos politikai paradoxont: „Ez pedig nem más, mint hogy a kapitalizmus fejlődésének legújabb állomását jelentő globalizációval járó mélyebb integrációs folyamatok egyre inkább szembekerülnek a nemzeti szuverenitással és a nemzeti keretek között működő demokráciával, miközben még mindig ez utóbbi két keret határozza meg a gondolkodásunkat.”¹¹ Miközben mindkét térségben a neoliberális politika elleni tiltakozás vívta ki a populista fordulatot, Latin-Amerikában újonnan alakult pártok vezetésével zajlott le a hatalomváltás, Kelet-Közép-Európában pedig az „establishment” pártjai váltottak politikát. A szuverenitáshoz való viszonyról Bakó megállapítja, hogy míg Latin-Amerikában az imperializmusellenesség nemzetközi hagyományához nyúlnak vissza, addig a kelet-közép-európai „lázaadó” kormányok a szűkebben vett bezárkózó, nacionalista hagyományt folytatják, szemben a külföldi (globális) tőke intézményeivel és hatalmi struktúráival. A tanulmány érdekessége, hogy a két régió példáján keresztül összeveti a baloldali és jobboldali populizmust, és megállapítja, hogy mindkettő hozhat autoriter fordulatot – ha nem is szükségszerűen ez lesz a végkimenet.

Tóth András tanulmányának az egyik legfontosabb elméleti érdeme, hogy Ferrero nyomán körbejárja a politika rendszerek egyik jellegzetes Achilles-sarkát: a legitimitás elvesztését. Bevezeti a kvázi-legitim és a forradalmi rezsim meghatározását – az előbbire példa Mussolini rendszere, míg a forradalmi rendszer klasszikus példája a nagy francia forradalom, de az utóbbira az

októberi forradalom győzelmével berendezkedő bolsevik uralom is jó példával szolgál. Tóth András rámutat arra, hogy a 2006-os tüntetés éppen a Gyurcsány Ferenc vezette szociálliberális koalíció legitimitációvesztését demonstrálta – ezután csak tovább folytatódott a bizalomvesztés a kormány és a baloldal iránt, amely bizalomvesztés az ún. „fülkeforradalomban” mutatkozott meg a legnyilvánvalóbban. „A ferrerói értelemben vett kvázi politikai legitimitás létrejöttének oka a demokratikus intézményrendszer meghamisítása és a nyilvánosan meghirdetett játékszabályok morális megsértése a hatalom gyakorlóinak részéről”¹² – állapítja meg a szerző, aki úgy látja, hogy a rendszerváltás (megmaradt) nagy pártjait egyaránt sújtja a legitimitás hiánya: „Az Orbán Viktor vezette új kormány azonban még tovább lépett a demokrácia meghamisításában: a demokratikus játékszabályok megváltoztatásával olyan választójogi rendszert hozott létre, ami praktikusán ellehetetleníti a kormányváltást, és bezárta az ellenzéket egy vidámparki elvarázsolt kastélyba, ahol a 22-es csapdájához hasonló egymásnak ellentmondó feltételek miatt nem lehet jó stratégiát kialakítani.”¹³ Ebbe a legitimitációhiányos térbe robban(na) be a Momentum, amely a demokrácia „visszaszerzését” ígéri a választóknak – és emellett a populista ígéretekkel sem takarékoskodik, amely program belső ellentmondásaira a szerző is rámutat.

Összességében a kötet nagy érdeme a differenciált, színvonalas elemzőmunka, a populizmusról való gondolkodás „nemzetköziesítése” és a baloldali társadalmi mozgalmak keletkezésének, működésének értő és empatikus bemutatása (ebben az összefüggésben kiemelem Misetics Bálint tanulmányát). Számos olyan kérdést vet fel, amely kiváló elméleti alapot nyújt a populizmusokról és a posztdemokráciáról való további gondolkodásnak. További fontos érdeme a könyvnek az összehasonlító történeti módszer alkalmazása és a Nyugat-Európa-központúság következetes kritikája.

Ahogy írtam, a kötet számos további kérdést vet fel és továbbgondolkodásra készteti a TM-kutatásokban mégoly laikus olvasót. Az első ilyen hiányérzet a közösségi életélmény és a populista mozgalmak közötti összefüggés vizsgálata. Már Ulrich Beck rámutatott arra, hogy a modern fogyasztói társadalmakban előrehaladt az individualizáció, és a hagyományos közösségi kötődéseket felváltják a szubkultúrák, a folyamatosan változó csoportok. Utálnék itt Hannah Arendt klasszikus megállapítására az atomizált tömegek és a totalitárius mozgalmak közötti összefüggésről; az emberek a TM-ben igen gyakran elsősorban közösségi élményt keresnek, és csak másodsorban kívánják „megtölteni” a kiüresedett politikai teret.

A kötet – noha explicite nem értékeli, de – több tanulmányában mintha azt sugallná, hogy miközben a jobboldali populizmus veszélyes a demokráciára, a baloldali populizmus másfajta minőséget jelent, és ha transznacionális köntösben jelenik meg, akkor a demokrácia továbbfejlesztését is elősegítheti. Érdemes itt felidézni, hogy a sztálini „nagy terror” éppen hogy együtt jár egy

erősen populistá politikával, amikor explicite is biztatják a munkásokat a vezetők „szabotázsakcióinak” leleplezésére, és az elitellenes retorika is igen markánsan megjelenik. Természetesen nem kívánok igazságot tenni abban a vitában, hogy a baloldali populizmus megfelelő „ellenszere” lehet-e a jobboldali populizmusnak; azt azonban mindenképpen érdemes jelezni, hogy a „népre” vagy a „tömegekre” való hivatkozással egy adott rendszer igen különböző bűneit (is) lehet igazolni...

Fontos kérdésre mutat rá Tóth András a legitimáció „posztdemokráciában” elfelejtett szerepének hangsúlyozásával. Az uralom nem pusztán technikai vagy „menedzselési” kérdés; szükség van egy minimális társadalmi tőkére és bizalomra. Itt említem meg a kötet egy további hiányosságát: nem vagy alig kerül magyarázatra az a tény, hogy a mai Magyarországon a jobboldalnak a jelek szerint több társadalmi tőkét és bizalmat sikerült felhalmoznia, mint az ellenzéki pártoknak – erre csak az említett tanulmányban történik kísérlet.

Messzire vezető kérdés, hogy a baloldali társadalmi mozgalmak miért különösen gyengék a régió olyan országaiban, mint Lengyelország vagy Magyarország. Ennek okaival mintha a „hivatalos” baloldal máig nem akarna szembenézni, az „újhullámos” pártok pedig nem tudnak túljutni a pártszervezés – különösen a vidéki szervezetek kiépítése – nehézségein. Mindenesetre hasznos lett volna, ha a kötet hozzásegít ehhez a szembenézéshez – akkor is, ha a szerkesztő és a szerzők inkább az eredmények és a működő modellek bemutatására törekedtek.

Itt merül fel még egy tanulságos hiányérzet. Miközben a kötet igyekszik „lefedni” az újhullámos mozgalmi teret, a gender kérdése egyáltalán nem merül fel a tanulmányokban – holott eköré is szerveződhetne társadalmi ellenállás egy magát vállaltan is konzervatívnak gondoló és a gendert mint diszciplínát alapvetően elutasító kormánnyal szemben. Sajnálatos, hogy a gender még egy rendszerkritikai kötetből is kimarad – pedig a hazai feminista szervezetek is megérdemelték volna legalább egy fejezetet...

Kritikám leglényegesebb pontja következik. Miközben a kötet alaposan körbejárja a posztdemokratikus politikai struktúrát, sajnálatos módon kimarad az a rendszerkritikai baloldal, amely a tulajdonviszonyok megváltoztatásával kívánja megváltoztatni a fennálló politikai rendszert. A rendszerváltásban való csatlakozás legfontosabb oka az anyagi lecsúszás – mint ahogyan a magyar középosztály zömének sincsenek komolyabb tartalékai. A kötet több szerzője rámutat arra, hogy a vizsgált társadalmi mozgalmak – kevés kivétellel – a középosztály társadalmi-politikai követeléseit közvetítik, holott a baloldali radikalizmusok „hagyományosan” az inklúzióra törekednek. Hogy a politikai demokrácia működhet-e (nagyobb) gazdasági demokrácia nélkül, az a jövő kérdése marad; az azonban valószínűnek látszik, hogy a megoldás – ha ezalatt az inklúziót és nem a kirekesztést értjük – nem Kelet-Közép-Európából érkezik.

JEGYZET

- ¹ Lásd pl. Krasztev Péter – Jan van Til: *Tarka ellenállás. Kézikönyv rebelliseknek és békésekknek*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2013.
- ² Antal Attila (szerk.): *A civilek hatalma. A politikai tér visszafoglalása*. Budapest, Noran Libro Kiadó, 2016.
- ³ Ágh Attila: Generációs metszetek és társadalmi mozgalmak Magyarországon – Az európai kihívás és a kelet-közép-európai válasz, 14.
- ⁴ Ágh Attila: i. m. 33.
- ⁵ Lásd pl. Valuch Tibor kiváló összefoglaló munkáját: *A jelenkori magyar társadalom*. Budapest, Osiris Kiadó, 2015; illetve Ferge Zsuzsa összegzését: *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek*. Budapest, Napvilág, 2010. Szalai Erzsébet egy kiterjedt életút-interjú kutatással világít rá arra a társadalmi bizalomvesztésre, amely generációkon át meghatározza a „vesztesek” rendszerváltás-képét. *Koordinátákon kívül. Fiatal felnőttek a mai Magyarországon*. Budapest, Új Mandátum, 2011.
- ⁶ Ágh Attila: i. m. 33.
- ⁷ Antal Attila: Posztdemokrácia és a populista társadalmi mozgalmak, 91.
- ⁸ Uo. 93.
- ⁹ Uo. 97.
- ¹⁰ Uo. 99.
- ¹¹ Bakó András: Populista mozgalmak a félperiférián – Latin Amerika és Kelet-Közép-Európa összehasonlítása, 113.
- ¹² Tóth András: A Momentum és Magyarország válaszüttjai, 271.
- ¹³ Uo. 270.